

8. Макієнко О.А. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III.
9. Рябінін-Скляревський О.О. Херсонський гурток Русова. 1885-1889. – Запоріжжя, 2003.
10. Русов А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський беллетристичний збірник. – СПб., 1886.
11. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 84. – № 1-75. – 135 арк.
12. [Русов А.] Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства. – 1888. – № 8.
13. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. / Издание ХГЗУ. – Херсон, 1883-1890. – Т. 1.: Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1883; Т. 2: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886; Т. 3: Александровский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888; Т. 4: Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1889; Т. 5: Ананьевский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1889; Т. 6: Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1890.
14. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
15. Григорьев В. Общий обзор земско-статистических работ // Русская мысль. – 1887. – № 1.
16. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. I. Одесский уезд. Составлено статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Херсон. 1883 г. // Отечественные записки. – 1883. – № 11.
17. Антонович В. Местечко Курисово-Покровское (Балай): Статистическое описание поселения, составленное статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса, 1883 г. // Киевская старина. – 1883. – № 11.
18. Ястребов В. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). Составлено статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. С двумя картами и 10 прилож. Херсон, 1886 // Киевская старина. – 1887. – № 2.
19. Державний архів Херсонської області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4. – 184 арк

Summary

In this article the author analysed the contribution of statisticians Kherson's zemstvo 1880-s years into development of theory and practice historical regionalistic in Ukraine. The author discover ways to realization of conception «oblasnytsstvo» in creative heritage kherson's statisticians.

Г. В. Додонова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі модернізації вищої освіти та інтеграції України у міжнародне науково-освітнє співробітництво важливу роль відіграють представники науково-педагогічної інтелігенції. Метою статті є вивчення соціальних і економічних умов життєдіяльності науково-педагогічних кадрів та навчально-допоміжного складу університетів Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., вона може допомогти на основі історичного досвіду правильно формувати соціально-економічну політику по відношенню до вищої школи і науковців зокрема.

Багаті на фактичний матеріал опубліковані документальні узагальнюючі збірки документів й матеріалів загальноросійського значення [15, 16, 17, 18]. Змістовними і цінними для розгляду проблеми соціально-економічного становища науково-педагогічних працівників є ювілейні видання з історії університетів, авторами яких були самі науково-педагогічні працівники ХІХ – початку ХХ ст. [4, 13] та узагальнюючі праці, присвячені історії Київського, Харківського, Одеського університетів, опубліковані за радянські часи [7, 14]. Історія інтелігенції в загальноросійському значенні, урядова політика в галузі організації закладів освіти і науки та їх фінансування представлені в роботах [1, 2, 3, 12]. На початку 90-х рр. ХХ ст. в українській та російській історіографії з'явилися праці з історії української інтелігенції, в тому числі і науково-педагогічної, університетської освіти на Україні періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [6, 8, 9, 10, 11]. Автори цих розвідок прагнули позбутись застарілих підходів до опрацювання подій минулих століть, використовуючи різноманітні методологічні підходи до вивчення поставлених проблем.

До запровадження в дію Університетського статуту 1863 р. викладачі університетів отримували зовсім невелику платню. В Харківському, Київському університетах, як в інших провінційних університетах Російської імперії, ординарний професор отримував заробітну платню в розмірі 1142 крб. на рік. Прожитковий мінімум, за підрахунками для професорської родини, становив не менше 3000 крб.

на рік [1, с.63]. В цей розрахунок входили витрати на харчування, наймання квартири й прислуги, навчання дітей, придбання книг тощо. В пошуках додаткового прибутку вчені працювали в декількох установах, займались перекладами та іншою діяльністю.

В 1863 р. з прийняттям нового Університетського статуту штатне утримання викладачів було збільшено майже вдвічі у порівнянні з 1835 р. Це сталося в наслідок підвищення цін у країні. Дані штати зберігались до кінця сторіччя. Таким чином, ординарний професор отримував 3 тис. крб. на рік, екстраординарний – 2 тис., доцент – 1,2 тис. Лектор отримував 1 тис. крб. на рік (разом з “квартирними” та “столовими”), але лектори іноземних мов завжди мали додаткові заняття в інших навчальних закладах. Прозектор медичного факультету отримував 1,5 тис. крб. на рік, лаборант – 800 крб., бібліотекар університету – 1,5 тис. крб. [2, с.184-185]. Ординарний професор, перебуваючи на посаді не мав права працювати в іншому місці. Він отримував платню і квартирні гроші за посаду, а також платню за викладання. Професори, які обіймали інші посади, отримували тільки винагороду за викладання. В оклади інших посадовців також входили “квартирні” й “столові” надбавки. Без них оклади професорів мало відрізнялись від окладів директорів чи інспекторів гімназій, а оклад доцента – від окладу вчителя. Вакантні міста доцентів в університетах заміщались з трудом, тому що вони оплачувались гірше, ніж, наприклад, старші вчителі гімназій або технічні посади.

Співставлення річного викладацького окладу (1200 крб.) з цінами середини 60-х років XIX ст. на різні види товарів й послуги довело, що витрати на їжу в середньому могли складала – 25-30 %; на житло – 15-20 %; витрати на одяг – 10-12 %; витрати на гігієну та лікування – 6-8 %; витрати на культуру, самоосвіту – 5-7 % [3, с.81]. При цьому необхідно відзначити, що це витрати на одну особу, а витрати сімейної людини були на порядок вищими. З наведеного прикладу видно, що значні кошти йшли на задоволення фізичних потреб, а формування витрат на духовні потреби здійснювалось за остаточним принципом. Якщо проаналізувати сучасні витрати на товари й послуги, то цифри майже не змінюються, окрім збільшення витрат на житло, комунальні послуги та опалення. Бюджети багатьох сімей науково-педагогічних працівників є дефіцитними, що долається підробітками.

Внаслідок ліквідації штатної доцентури і розповсюдження інституту приват-доцентів відповідно до Університетського статуту 1884 р. молодим вченим, нерідко магістрам, які вже були відомі своїми науковими працями, доводилося витрачати багато років і сил, до того як вони отримували звання професора, а весь цей період вони знаходились у край невизначеному, незабезпеченому становищі. Правда, більшість приват-доцентів, наприклад, в Харківському університеті на всіх факультетах, крім медичного, фактично заміняли професорів і читали обов’язкові курси за дорученням міністра, з винагородженням, яке дорівнювалось жалуванню штатних доцентів, – 1200 крб. на рік. Але, не говорячи про обмеженість даних винагороджень, дані доручення, в силу Університетського статуту, надавались лише на рік і повинні були поновлюватись. Таким чином, особи, яким доручалось викладання, кожен раз турбувались про своє становище: “...лицо, работающее в качестве слуги государства, по крайней мере, спокойно за то, что им уже приобретено: он знает, что и завтра он и его семья будут иметь то же, что сегодня. Только приват-доцент, читающий обязательный предмет, т.е. выполняющий обязанность, требующуюся государством, находится в положении вольнонаемного, которого каждый год можно без всяких разговоров и поводов удалить за ненадобностью... Привилегированные приват-доценты, таким образом, на самом деле угнетены и нравственно, и умственно и, прежде чем добиться кафедры и штатного места, проходят такую школу, которая не может быть признана для них благотворно...” [4, с.199].

Наприклад, відомий вчений, професор Університету св. Володимира Кістяківський О.Ф. після захисту дисертації та прочитання двох пробних лекцій був допущений до викладання на посаді приват-доцента (1864-1867 рр.) і отримував за викладацьку діяльність та інші заняття спочатку 600 крб., потім 1000 крб., а з грудня 1866 р. по червень 1867 р. – 1200 крб. [5, с.255]. Ще в гіршому становищі знаходились приват-доценти, які читали необов’язкові курси і не отримували відповідно винагородження. Винагородження, котре видавалось з сум міністерства, асигнованого на необов’язковий предмет згідно зі ст. 112 Університетського статуту 1884 р., було звичайно недостатньо і носило випадковий характер [4, с.274].

При введенні в дію нового Університетського статуту 1884 р. уряд не погодився на введення нових штатів. Асигнування на утримання викладацького штату Університету св. Володимира, Харківського, та Новоросійського (без медичного факультету) університетів згідно зі статутом 1884 р. складало відповідно 371730 крб., 342747 та 243050 крб. В цілому ж сума по всім університетам Росії стала меншою в порівнянні з 1863 р. [6, с.25].

Вузівські оклади за статутом 1884 р. встигли відстати від самої вартості життя. Навіть відомий вчений світового значення Д.І. Менделєєв відзначав, що кар’єра вченого в Росії не привертає ні в матеріальному, ні в правовому відношенні: “Надо, чтобы ученые жили в достатке, как это мы видим не только в Англии или Америке, но даже в сравнительно бедной Германии, если желаем, чтобы к делу нации привлекались лучшие люди” [1, с.66-67].

Університети працювали у скрутних матеріальних умовах. Комісія Ради Університету св. Володимира в 1901 р. констатувала: “Судові слідчі або чини окружних судів, акцизні наглядачі або податкові інспектори одержують тепер платню, що перевищує не лише платню екстраординарних, але й ординарних професорів, хоча для заняття цих посад не потрібно усіх важких умов, якими обставлене здобуття професури” [7, с.59].

В порівнянні із сумами окладів професорсько-викладацького корпусу набагато вищу заробітну плату отримували члени міської управи або інженерно-технічні працівники. За додаткову роботу чиновники також отримували відповідну винагороду в грошовій формі, яка становила від 18 до 112 крб. на місяць. Сума розміру залежала від посади чиновника, розміру і характеру виконаної додаткової роботи. Крім таких доплат, в управі існувала ще система винагород, які виплачувалися всім службовцям на честь свята Різдва Христового (від 31 до 50 крб. залежно від посади), а також окремим службовцям на честь ювілеїв та інших значних випадків від 45 до 130 крб. Зацікавленість у службі чиновників викликала десятивідсоткова прибавка до їх грошового утримання за кожну трирічну вислугу [8, с. 54].

Пристойну оплату мали і викладачі середніх шкіл: вчителі з вищою освітою отримували початковий оклад в розмірі 900 крб. на рік. За кожні п'ять років служби додатково виплачувалась надбавка в розмірі 400 крб. і після чотирьох п'ятирічних надбавок оклад міг збільшитись до 2500 крб. Додаткові річні уроки оплачувались по 60-75 крб. Вчителі мали службові та пенсійні права. Пенсія педагогів середньої школи нараховувалась виходячи з повного пенсійного окладу, яка призначалася к 20 рокам служби і складала 1800 крб. на рік [9, с.68].

До заможних груп інших представників інтелігенції також можна віднести приватних лікарів та юристів, більшість технічних спеціалістів, вищих чиновників міністерства освіти, відомих літераторів, митців тощо. Середній життєвий рівень мали учителі гімназій, більшість лікарів та викладачів вузів. На нижчих щаблях матеріального добробуту перебували сільські вчителі. Так, згідно з даними перепису початкових шкіл Російської імперії, проведеного в 1911 р., середня заробітна плата вчителя на селі сягала 343 крб. на рік, а в місті – 528 крб. [10, с.19].

Тому не дивним був перехід молодих людей на чиновницькі посади, або зайняття служби техніка на стороні, для покращення свого матеріального становища.

Іноді вихід з фінансових труднощів викладачі університетів шукали поза науково-педагогічними заняттями. Так, в листі І.І. Мечникова О.О. Ковалевському від 8 грудня 1879 р. зазначалось: “Вашу мысль о том, чтобы на случай крайней необходимости приискать себе возможность человеческого существования, я вполне и вполне разделяю... Было бы особенно прелестно, если бы можно было удачным применением искусственного распределения грибков устроить сносное материальное положение...” [6, с.27].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. питання справедливої оплати праці тих, хто готував для країни необхідні кадри вищої кваліфікації, набуло суспільного звучання й стало частиною вимог реформи вищої школи. Мова йшла не тільки про недостатність фінансування, а й про недооцінку високого державного значення діяльності науково-педагогічних працівників, котру уряд ставив значно нижче багатьох чиновницьких служб.

У 1913 р. після незначного збільшення окладів на початку ХХ ст. ординарний професор вузу став отримувати у середньому 6000 крб., екстраординарний – 3600-4200 крб., асистенти вузів – 1800 крб. [10, с.19].

Невеликою була не тільки оплата праці представників науково-педагогічних колективів університетів. Скромними були також і ті суми, які виділялися державою на пенсії професорам, які вийшли у відставку. Так, якщо причиною відставки було погіршення стану здоров'я то професор, який пропрацював від 10 до 20 років міг розраховувати на 1/3 окладу; від 20 до 25 років на 2/3 окладу; а 25 років та більше – на повний оклад. При виході у відставку осіб, які одержали важкі невиліковні хвороби і потребували постійного догляду, могли розраховувати на підвищену пенсію. На пенсійне забезпечення могли розраховувати і доценти, які при балотуванні на вищу посаду чи продовження терміну служби зазнавали невдачі, – їх виводили поза штат і призначали пенсію, що дорівнювала половині одержуваних ними утримань. На 2/3 від грошового викладацького утримання при виході на пенсії могли розраховувати ті викладачі, які були обрані на нові п'ятиріччя, але не здобули ступенів докторів наук, а за цей час виводилися поза штат [11, с.119].

Майнову диференціацію серед науково-педагогічних працівників університетів відображають також умови життя і володіння нерухомістю. Наприкінці ХІХ ст. з викладачів-дворян Харківського університету у двох були родові маєтки, у одного професора був маєток у батьків, у одного викладача родовий маєток належав дружині. Таким чином земельною власністю володіли четверо із 29. Крім того, три викладача мали дачі; семеро були власниками будинків; дружини двох професорів були також домовласниками. В Новоросійському університеті з 35 викладачів-дворян 6 мали маєтки (з них у одного було ще два кам'яних будинки); 3 викладача були домовласниками та дружині одного професора належав будинок. З 35 професорів-дворян Університету св. Володимира тільки семеро мали земельну власність (з них один був також і домовласником), шість викладачів мали будинки, а з цих домовласників двоє мали і дачі [12, с.186].

Серед вузівських викладачів почували себе впевнено у фінансовому відношенні вихідці із заможних верств, які отримали, наприклад, багату спадщину. Так, професор Харківського університету В.Г. Шашкевич (син священика з Подільської губернії) заповів університетській клініці 20 тис. крб. і стільки ж малозабезпеченим студентам, учням ремісничого училища і жителям селища, де він народився [6, с.26]. В той же час відомий вітчизняний ботанік Л.С. Ценковський (доктор наук, з 1865 по 19871 рр. працював в Новоросійському університеті) сам потребував матеріальної допомоги, яку надавали його учні та шанувальники, жив та помер в убогості [6, с.26].

При дії статуту 1863 р. з'явилась нова установа – інститут стипендіатства для підготовки до професорського звання. Попервах, скажімо, Університет св. Володимира (ще в 1864 р.) розпорядився сам і назначив для цієї цілі по 400 крб. на рік утримання таким стипендіатам. Згодом, в 1869 р. ця установа отримала загальне законодавче затвердження і була встановлена стипендія в розмірі 1500 крб. на рік для професорських кандидатів, що перебували за кордоном та 600 крб. – для тих, хто готувався до професорського звання у вітчизняних вищих навчальних закладах [13, с.27].

Так, в Новоросійському університеті для підготовки молодих учених з числа кращих випускників щорічно залишали 2-3 студентів терміном на 2-3 роки і тільки 60 % з них одержували стипендії. Решта лишались без будь-якої матеріальної допомоги. В 1908 р. з десяти осіб, які готувались до професорського звання, із сум міністерства народної освіти одержували стипендії лише троє. Ще троє одержували стипендії з коштів університету, один – приватну, а троє – лишились без утримання [14, с.31; 35].

Звичайно такі суми не могли бути конкурентними з тими заробітками, на які міг розраховувати молодий спеціаліст з університетською освітою присвятивши себе іншій діяльності. В той же час фінансування талановитої молоді під час підготовки до професорського звання, дозволяло в деякій мірі зменшити відтік спеціалістів в інші сфери.

Матеріальне забезпечення молодшого викладацького складу і службовців навчально-допоміжних установ було ще гіршим. Кошти на їх утримання з року в рік скорочувались. Постійна незабезпеченість примушувала асистентів і лаборантів залишати роботу в університеті.

Так, у 1910 р. пішов з кафедри гістології і ембріології Новоросійського університету асистент І.В. Шепельов. Його посада в 1911 р. була заміщена докторантом Г.Д. Нифонтовим, але в 1912 р. він також залишив університет. “Обидва залишили службу в університеті, – відмічалося в офіційному звіті кафедри за 1912 р., – внаслідок мізерного утримання, яке не задовольняло навіть скромні життєві потреби сімейної людини” [14, с.36]. Низька оплата не давала можливості утримувати здібних людей, що мали знання і досвід. Таке становище, звичайно, не могло не відбиватися на навчальному процесі в університетах і на розвитку науки взагалі.

Вагомим чинником, який впливав на матеріальний добробут наукового-педагогічних працівників був гонорар або винагородження за викладацьку діяльність, юридично закріплений Університетським статутом 1884 р. Відповідно до статуту було встановлено новий порядок плати за навчання: “З кожного студента і стороннього слухача, – говорилося в статуті, – збирається за слухання лекцій і за участь у практичних заняттях: на користь університету по 5 карбованців за кожне півріччя, особлива плата на користь викладачів, лекціями й керівництвом яких студент або слухач бажає користуватися, в розмірі відповідно до норми одного карбованця за тижневу годину півріччя”. Крім того, кожний студент повинен був заплатити 20 крб. за державні екзамени [15, с.42-43]. Система гонорару або погодинна оплата лекцій мала за мету покращити матеріальне становище наукової інтелігенції, але на практиці визвала загальне незадоволення.

Середній розмір гонорару, наприклад, професора Харківського університету за 1887-1897 рр. становив не більше 282 крб. на рік. Найбільший гонорар отримували професори юридичного факультету – 421 крб. на рік. Це пояснюється тим, що вони читали лекції з декількох предметів. Професори медичного факультету також отримували високий гонорар – 396 крб. на рік. Викладачі фізико-математичного факультету в середньому отримували 230 крб. Відносно велика сума пояснюється тим, що деякі викладачі читали лекції на медичному факультеті. На останньому місці знаходилися викладачі історико-філологічного факультету, які отримували в середньому 26 крб. Приват-доценти на юридичному факультеті отримували гонорар в розмірі 124 крб. за півріччя, на історико-філологічному – 15 крб. [6, с.26].

Сума гонорару могла коливалась протягом навчального року. Так, за одне півріччя професор історико-філологічного факультету міг отримати 2 крб., а за друге – 27; професор фізико-математичного – 31 і 136 крб., юридичного – 40 і 226 крб., медичного – 45 і 639 крб. відповідно. Ця залежність була пов'язана з місцем предмету в навчальних планах факультетів [16, с.8; 10]. З наведених прикладів видно, по-перше, що вигідно було викладати ті предмети, які вивчалися студентами різних спеціальностей й, по-друге, на багатолюдних факультетах, якими в свою чергу були юридичний і медичний.

В 1906 р. щорічна сума гонорару професорів юридичного факультету в середньому була вище щорічної суми гонорару професорів історико-філологічного факультету в Університеті св. Володимира в 12,5 рази, в Новоросійському в 9,7 рази, в Харківському в 5,7 рази [17, с.29].

Ще більш різкою була різниця в розмірах гонорарів окремих професорів: максимум суми гонорару міг доходити до 12 тис. крб., а мінімум знижувався до декількох карбованців. Характерно, що такий мінімум отримували навіть відомі, європейського рівня професори історико-філологічного факультетів Харківського й Київського університетів, наприклад, О. Потебня І. Лучицький, Ю. Кулаковський, В. Іконников, В. Антонович [17, с.30; 11, с.119].

Протягом 90-х років в університетах провідна громадськість висловлювалась за відміну гонорару й обов'язкових курсів з етичних міркувань, а також тому, що ця система значно збільшувала студентські витрати на навчання. Так, К. Андреев, Д. Багалій, І. Миклашевський, М. Сумцов – члени комісії Харківського університету, яка займалась питаннями викладацьких гонорарів, запропонувала відмінити систему гонорарів і збільшити професорські оклади [6, с.26; 12, с.159]. Ю. Кулаковський – професор Київського університету в своїй брошурі “Гонорар в русских университетах” (1897 р.) також

звертав увагу на нерівнозначність розподілу гонорару між окремими професорами різних факультетів і університетів, коли ні в яке зрівняння не входили талант, досвід вченого чи його визнання в наукових колах [18, с.30; 65].

В штатних окладах професури, в оплаті позаштатних приват-доцентів і молодшого навчально-допомічного персоналу протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була відсутня логіка, системність, прозорість.

Нерівномірність оплати праці професорсько-викладацького корпусу університетів в порівнянні з іншими професійними групами інтелігенції поглиблювалась системою гонорарів. Дана система ставила науково-педагогічних працівників в матеріальну залежність від студентів і керівництва. На матеріальне становище впливало і соціальне походження, і матеріальна забезпеченість найближчих родичів науковців. За джерелами благоустрою переважна більшість науково-педагогічних працівників була тільки чиновниками, по-скільки не мала нерухомості, котра надавала б прибутки (маєтки, прибуткові будинки, промислові підприємства тощо). Життєве благополуччя основної маси професорсько-викладацьких штатів університетів надавала лише педагогічна праця, оцінка котрої урядом, була визначена в установленій законом заробітній платні, їх не задовольняла. Додатковий прибуток можна було отримати за рахунок гонорарів за статті, книги тощо, але слід зауважити, що нерідко наукова література видавалась без гонорарів авторам, а той за їх власний кошт. Після виходу на пенсії науково-педагогічні працівників отримували грошове утримання. Державна служба, як і для інших професійних груп, давала викладачам чини, навіть до вищих рангів. Вони могли приймати участь у нарадах міністерств і різних державних комітетах, отримувати додаткові оклади за послуги, високі пенсії. Але рядовий професорсько-викладацький склад вузів не можна вважати достатньо забезпеченим. Незадовільне матеріальне забезпечення й невпевненість у завтрашньому дні сприяло процесу відтоку спеціалістів в інші сфери. Позитивним в плані підтримки талановитої молоді було впровадження системи призначення стипендій на період підготовки дисертацій й проходження стажування за кордоном і в межах країни.

Основну масу представників наукової інтелігенції за їх життєвим стандартом можна порівняти з тими верствами міста, які на Заході характеризуються як “середній клас”. Соціально-економічне становище професорсько-викладацького співтовариства дозволяло їм виконувати свої професійні обов’язки: займатись викладацькою, науково-дослідною діяльністю, як на батьківщині так і за кордоном, підтримувати зв’язок з європейськими науковими центрами активно приймати участь в громадському житті країни тощо.

Джерела та література

1. Соболева Е.В. Организация науки в пореформленной России. – Л., 1983.
2. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
3. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978.
4. Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков, 1906.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Володимира. – К., 1884.
6. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991.
7. Київський університет 1834-1984. – К., 1984.
8. Молчанов В. Соціально-економічні й політичні умови життя міської еліти Правобережної України на початку ХХ ст. // Київська старовина. – 2002. – № 4.
9. Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX – XX веков // Отечественная история. – 1995. – № 1.
10. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
11. Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст.: Дис...канд. іст. наук. – К., 1999.
12. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. – М., 1976.
13. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Св. Владимира (1834-1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета. – К., 1884.
14. Історія Одеського університету за 100 років. [1865-1965]. – К., 1968.
15. Общие уставы императорских российских университетов. 1863 и 1884. – Одесса, 1901.
16. Доклад комиссии, избранной Советом Имп. Харьковского университета для обсуждения вопроса о системе вознаграждения преподавателей университета, основанной на взимании со студентов и слушателей особой платы за слушание лекций и руководство их занятиями. – Х., 1897.
17. Багалея Д.И. Экономическое положение русских университетов. – СПб, 1914.
18. Кулаковский Ю.А. Гонорар в русских университетах. – К., 1897.

Summary

The article is about the social-economic state of scientists of Kiev, Kharkov and Novorossiysk universities in the second part of the 19th – beginning of the 20th century. The reasons influenced the economic condition of the academic staff, non-teaching support staff, professors' grant-aided students, and not-staff lecturers have also been considered.